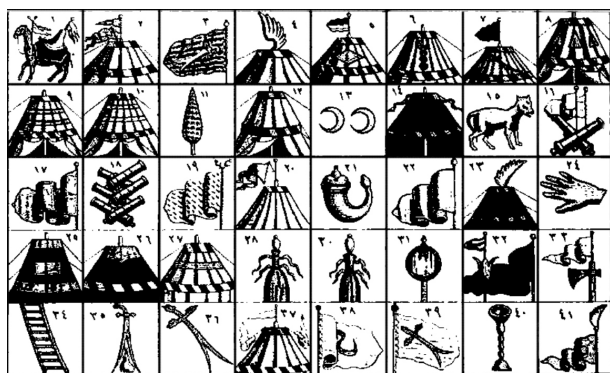

піднесення його морального духу під час воєнних дій; як офіцери, так і рядові вояки мали однострої однакової колористики. Існувала струнка система ієрархії яничарських офіцерів, яка підкреслювалась окремими деталями одностроїв. Піші та кінні частини війська капикулу мали розмаїте озброєння, яке давало змогу їм виконувати бойові завдання різної складності.

Символи різних до Спиритиас (Алтан) яничарських орта. Цитовано з [14]

Малюнок 6. Емблеми яничарських орта (1–40). Перша крайня ліворуч емблема належить першій орта деведжи (погоничів верблюдів)¹⁴.

¹ До яничарського корпусу входила 196 орта з власною нумерацією, кожна з яких мала неоднакову кількість вояків (від 100 до 500 чол.).

² Назва яничарського корпусу – *оджак* (сім'я, родинне вогнище) – символізувала його єдність. У спілкуванні між собою яничари використовували звернення «*йолдаш*» (буквально – «людина, яка йде однією дорогою», соратник). Таке звернення засвідчувало особливу атмосферу взаємодопомоги, тісного єднання яничарів у лавах корпусу.

³ Клейнман Г. О. Армия и реформы. Османский опыт модернизации. – М., 1989. – С. 146.

⁴ Акче (тур.) – срібна монета розміром 12–14 мм, що перебувала в обігу в Османській імперії та на момент своєї появи в XIV ст. важила 1 грам (за іншими даними – 1,2 грама) – *авт.*

⁵ Відома й інша назва зимового комплексу одягу яничарів – *чука* (*чуха* – назва різновиду тонкого сукна, з якого шився згадуваний одяг). Див.: Мебде-и Канун-и Йеничери... – С. 28, 203.

⁶ Бьорк (або *кече*, буквально повсть, повстина) – назва головного убору білого кольору висотою 45 см, який спочатку використовували вояки османського піхотного корпусу *яя*, а потім виключно яничари. Тильна частина бьорку виготовлялась з тонкої ангорської вовни (*ятирми*), яка закривала потилицю та широкою смугою спускалась до плеч (див.: Мебде-и Канун-и Йеничери оджагы тарихи (История происхождения законов яничарского корпуса) / Изд. текста, пер. с тур., коммент. и указ. И. Е. Петросян. – М., 1987. – С. 222).

⁷ Пенский В. В. Военная революция и развитие военного дела в Османской империи в XV–XVII вв. // Восток (Oriens). – М., 2007. – № 6. – С. 35.

⁸ Зенберекком також називали невелику гармату, яка перевозилась на верблюдах або конях.

⁹ Мебде-и Канун-и Йеничери... – С. 206, 213.

¹⁰ Спеціальні підрозділи яничарського війська, однією з функцій яких була участь у султанських полюваннях.

¹¹ Займали у бойових порядках місця на правому і лівому флангах, відповідно – праворуч від сіпахів та ліворуч від сіляхдарів. Такий порядок зберігався і під час зупинок армії.

¹² История Османского государства, общества и цивилизации: в 2-х т. / под ред. Э. Ихсаноглу. – М., 2006. – Т. 1: История Османского государства и общества. – С. 284–285.

¹³ Див.: The Great Ottoman-Turkish Civilization / Halil Inalcik (Chief of the editorial Board). – Ankara, 2000. – Vol. III.

¹⁴ Див.: The Great Ottoman-Turkish Civilization / Halil Inalcik (Chief of the editorial Board). – Ankara, 2000. – Vol. III.

УДК 94(477)«1918»

Пиріг Руслан

ВІДЛУННЯ СТАРОГО МІФУ: ЧИ БУВ МАЙОР ГАССЕ ВЕЛИКИМ ГЕРЦОГОМ ГЕССЕНСЬКИМ?

Автор на основі аналізу історичних джерел порушує питання про політичну вагу майора Гассе в українських справах.

Ключові слова: майор Гассе, російська імператриця Олександра Федорівна, гетьман П. Скоропадський, німецьке окупаційне командування.

Автор на основании анализа исторических источников поднимает вопрос о политическом весе майора Гассе в украинских делах.

Ключевые слова: майор Гассе, русская императрица Александра Федоровна, гетман П. Скоропадский, немецкое оккупационное командование.

The author based on analysis of historical sources raises questions about the political weight of Major Gasse in Ukrainian affairs.

Key words: Major Gasse, Russian Empress Olexandra Feodorivna, Hetman P. Skoropadskyi, the German occupation command.

© Пиріг Руслан, 2010

У сучасній російській історичній літературі поширюється твердження про службу у 1918 р. в штабі німецьких військ в Україні великого герцога Гессенського, рідного брата російської імператриці Олександри Федорівни. З енциклопедії Ф. Брокгауза і І. Єфрона довідуємося, що Ернст-Людвіг – син великого герцога Людовіка IV і англійської принцеси Аліси. Народився у 1868 р. в Дармштадті, відвідував університети в Гессені і Лейпцигу, служив у пруській гвардії. У 1892 р. успадкував престол. Одружений з принцесою Вікторією-Мелітою, другою дочкою герцога Альфреда Саксен-Кобург-Готського і великої княгині Марії Олександрівни, герцогині Саксен-Кобург-Готської. Його єдина донька Єлизавета (1895 р. н.) померла від сепсису.

Адепти версії про службу в Києві великого герцога стверджують, що він мав чин майора і працював у штабі Оберкомандо під псевдонімом Гаазе (Haase), очолюючи розвідувальний відділ. Зокрема, письменник і історик В. Кожин, описуючи зустріч лідера кадетів П. Мілюкова влітку 1918 р. з начальником німецької контррозвідки у Києві Гаазе, з викривальним пафосом констатував: «Свого роду жорстка іронія долі полягала в тому, що під іменем Гаазе фігурував великий герцог Ернст-Людвіг Гессенський і Рейнський – старший брат російської імператриці Олександри Федорівни – тієї самої, яку Мілюков усього півтора роки тому звинувачував у зрадницькій діяльності на користь Німеччини»¹. Історик О. Пученков у статті під доволі епатажною назвою «Переворот у цирку. Страсний тиждень Павла Скоропадського» цілком ствердно писав «Під псевдонімом Гаазе (Haase) фігурував великий герцог Гессенський і Рейнський – старший брат імператриці Олександри Федорівни»². Аналогічні відомості навів ще один російський історик А. Іванов у книзі «Верная Гвардия» та інтернетпублікаціях³. При цьому він посилався на радянську дослідницю Н. Думову⁴. Інші автори також пишуть про службу великого герцога Гессенського у Києві як доведений факт.

Серед українських вчених першим піддав сумніву цю інформацію Г. Папакін, вказавши, що праві російські кола в Україні вважали майора Гассе законспірованою головною фігурою німецької політики на Сході – принцом Гессенським, рідним братом останньої російської імператриці. Автор наголосив на відсутності конкретних підтверджень цієї версії. Однак й сам породив певну інтригу, повідомивши без посилань на джерело, що хтось з Гессен-Дармштадських все ж служив у складі німецьких військ в Україні⁵.

Витоки цієї конспірологічної інформації своїми коренями сягають літа 1918 р. Такі чутки активно циркулювали в українських урядових колах. Видатний учений і один з лідерів партії кадетів В. Вернадський, близький до міністра освіти М. Василенка, на початку червня занотував у щоденнику його розповідь про прийом у командувача німецьких військ генерал-фельдмаршала Г. Ейхгорна: «На терасі після обіду у Вас[иленка] була явно влаштована розмова з Гаазе (псевдонім принца Гессенського, брата імператриці) Олекс[андри]»⁶. Майор, який володів російською мовою, запитав у Василенка, чи не настав час возз'єднання з Росією? Той відповів, що дійсно Німеччині вигідно мати на Сході сильну єдину державу. Гаазе висловив думку, що ініціатива має йти з Києва, а не Москви. Він також запитав про місцезнаходження П. Мілюкова, очевидно, будучи поінформованим про перебування лідера кадетів у Києві. Через кілька днів відбулася зустріч майора з останнім. Проте 7 червня В. Вернадський у щоденнику висловив сумнів щодо родового походження німецького офіцера: «Неясно – Гаазе – принц Гессенський чи ні. Деякі міністри (Гутник*) заперечують це (зі слів Палтова?)»⁷.

Походження цієї легенди з'ясувати точно не вдалося. У той же час численні джерела доводять, що майор Гассе (Гаазе) цілком реальна дійова особа, один із найвпливовіших функціонерів штабу вищого німецького командування в Україні (Оберкомандо). Поряд з командувачем генерал-фельдмаршалом Г. Ейхгорном, начальником штабу генерал-лейтенантом В. Гренером він відіграв провідну роль у реалізації тут політики рейху Німеччини.

Наявні джерела по-різному називають посаду майора Гассе – начальник розвідувального, контррозвідувального, політичного відділу, відділу зв'язку, пресофіцер тощо. Очевидно, найточнішим у цьому був гетьман П. Скоропадський, який писав у спогадах: «до мене приїхав офіцер в російській формі, який представився службовцем якогось відділу «Оберкомандо» і повідомив, що начальник розвідувального відділу «Оберкомандо» майор Гассе просить, чи може він до мене приїхати у важливій справі. Я не хотів його приймати у себе і сказав, що краще зайду до нього сам»⁸. Того ж вечора така зустріч відбулася. Після неї генерал впевнився, що його репутація в Оберкомандо «вселяє їм повагу»⁹. П. Скоропадський і Гассе зустрічалися й у наступні дні у справі підготовки усунення

* Гутник С. – міністр торгівлі і промисловості.

** Палтов О. – заст. міністра закордонних справ.

від влади Центральної Ради. Підтвердження цьому дають спогади близького товариша гетьмана, колишнього кавалергарда, лідера київських монархістів Ф. Безака. Саме у його будинку мешкав П. Скоропадський напередодні перевороту в 1918 р. Тут відбулися його зустрічі з офіцерами Оберкомандо Альвенслебеном, Ярошем, Гассе. Це дало підстави Ф. Безаку написати у спогадах: «Гетьманство випадково зародилося у мене в будинку»¹⁰.

Гетьман залишив розлогі характеристики провідних функціонерів Оберкомандо. Так він писав: «Ейхгорн був поважний старий у повному розумінні цього слова, розумний, освічений дуже, з широким світоглядом, доброзичливий, не дарма він був онуком філософа Шиллінга». Про В. Гренера П. Скоропадський зауважив: «На мене цей генерал справив добре враження. Спокійний, врівноважений, чесний, без бажання скористатися й урвати за будь-що»¹¹. Поза сумнівом, у цих кваліфікаціях є певна доля ідеалізації. Тим більше, що Ейхгорн загинув на українській землі в результаті теракту російських есерів. А з Гренером П. Скоропадський підтримував дружні стосунки й в еміграції.

Гетьман володів інформацією про керівних військовиків німецького штабу, з якими доводилося співпрацювати. Зокрема, про капітана Альвенслебена він писав, що той походив з аристократичної пруської родини, був досить незалежним і тримав себе так, щоб думали «він є дійсним виразником ледве не поглядів самого імператора»¹². Не випадково цьому офіцерові доручили супроводжувати П. Скоропадського під час офіційного візиту до Німеччини у вересні 1918 р. Безперечно, якби майор Гассе був справді рідним братом імператриці, колишній флігель-ад'ютант царя знав би про це. У той же час місце та роль майора в німецькому штабному істеблішменті, його поведінка щодо українських посадовців створювала середовище для підтримання легенди про належність останнього до імператорської родини. Тим більше, що про візити герцога до Росії в дореволюційний час часто писали в пресі. Так, 2 березня 1908 р. телеграфні агентства повідомили, що в Царське село прибув августійший брат цариці Олександри Федорівни великий герцог Ернст-Людвіг Гессенський з дружиною великою герцогинею Елеонорою. Його зустрічали цар, великі князі Михайло Олександрович і Микола Миколайович, міністри, царська свита і вищі придворні чини¹³.

Про політичну вагу майора Гассе в українських справах є чимало свідчень. Зокрема, керівник Українського телеграфного агентства (УТА) Д. Дон-

цов передав атмосферу вечери у гетьмана на початку червня 1918 р. Тоді майор сидів поруч із П. Скоропадським. Коли зайшла мова про роботу агентства, то Гассе «безцеремонно інтерпелював мене з приводу «тенденційності» УТА». Зокрема, він був незадоволений тим, що подаються відомості про «розрухи» в провінції¹⁴.

Та обставина, що саме Гассе вів переговори з лідером російської кадетської партії П. Мілюковим, серйозно підносила значущість цього майора в очах гетьманських урядовців-кадетів. Мілюков записав зміст їхньої розмови, стрижневою лінією якої було відновлення за допомогою Німеччини монархічного ладу в Росії. З цими записами він ознайомив лідерів київських кадетів – Д. Григоровича-Барського, М. Василенка, В. Вернадського та ін.¹⁵

Природно, що начальник розвідувального відділу Оберкомандо підтримував широкі контакти з провідними урядовцями гетьманату, виходячи з професійної необхідності. Очевидно, складені ним аналітичні записки щодо політичного становища в Україні, його оцінки її вищого державно-політичного керівництва вже ніколи не стануть надбанням німецьких чи зарубіжних дослідників. Отже й не розширять наші знання про саму постать майора Гассе.

За свідченням доктора П. Ліба, 14 квітня 1945 р. в результаті нальоту британської авіації на Потсдам було знищено військовий архів. Майже всі матеріали колишньої пруської армії згоріли. «Тож більшість документів про окупацію України 1918 р. слід вважати втраченими» – вказав німецький історик¹⁶. На щастя, архівні документи зовнішньополітичного відомства Німеччини, в тому числі й конфіденційне листування з посольством у Києві, збереглися. Якимось чином їхні копії стали надбанням головної редакції (М. Горький, І. Мінц, Є. Городецький) книги «История гражданской войны» і були опубліковані упродовж 1936–1942 рр. у низці радянських документальних видань¹⁷. Вони відобразили невідомі «східної» політики рейху, суттєві відмінності в підходах до її реалізації між військовими і дипломатами. Німецькому послу А. Мумму в Києві тривалий час вдавалося згладжувати ці розходження. Однак поразка Німеччини у Світовій війні, створення нового німецького уряду призвели до падіння впливу військових. Ця ситуація відбилася й на долі чільних працівників штабу Оберкомандо, в т. ч. й майора Гассе.

Уже 10 жовтня 1918 р. щойно призначений міністр закордонних справ В. Зольф надіслав німецькому послу в Києві шифрограму з викла-

дом нової політичної лінії щодо України. Остання мала поки що зберігатися як самостійна держава. Великооруські елементи і агентів Антанти необхідно було видворити з України. Гетьманові належало подовжувати курс на українізацію, спираючись на Український Національний Союз, який мав стати національними зборами, тобто парламентом України¹⁸. Така конкретизація завдань пояснювалася суттєвим впливом лідерів УНС на німецьких лівих. 9 жовтня 1918 р. С. Єфремов, А. Ніковський та А. Марголін надіслали телеграму депутатам рейхстагу Гаазе, Готхейну та д-ру Давіду з проханням через МЗС вплинути на орієнтацію Німеччини в українському питанні. Вони кваліфікували майорів Гассе та Яроша як провідників протиукраїнської політики. Тому зовсім не випадково у директивах В. Зольфа містилася вказівка на те, що для реалізації цих заходів у Київ прибуде група чиновників на чолі з депутатом А. Зюдекумом, а «пани Гассе і Ярош будуть на цей час *ad adiendum verbum* (для особистого звіту) відкликані в Берлін».

Через відсутність посла Мумма в Києві та хворобу радника Берхема реагувати на цю доволі скороспілу програму МЗС довелося генконсулу у місті генералові Е. Тіллю. Слід відзначити, що він виявив власну самостійну позицію не погоджуватись із багатьма положеннями директив МЗС. Зокрема, ним вказувалося на утопічність видалення з України всіх монархістів, оскільки серед них багато українських громадян. Сумнівним він назвав й драконівські методи щодо агентів Антанти, яких ще треба виявити. Приїзд у Київ доктора А. Зюдекума дипломатично визнавався «не зовсім зручним», оскільки гетьман особисто підтримує контакти з УНС. Суттєві заперечення зустріли й наміри відкликання Гассе та Яроша. Е. Тіль писав із цього приводу: «Хоч нам відомо, що майори Гассе і Ярош – це «*betes noires*» (ненависна людина) для місцевих націоналістичних кіл, ми б не підтримували їх раптового відкликання». Консул пояснював це тим, що Гассе щойно повернувся з Німеччини, а Ярош права рука генерала Гренера і той так просто не змириться, не зробивши з цього факту небажаних висновків. Він пропонував передати ведення політичної пропаганди посольству, відсторонивши у такий спосіб офіцера зв'язку (тобто Гассе), інформація якого не підлягає контролю посольства¹⁹.

План В. Зольфа щодо Гассе і Яроша не реалізувався. Обидва офіцери залишилися в Києві, а майор Ярош, після відкликання Гренера у кінці жовтня 1918 р. р. до Берліна, якийсь час виконував обов'язки начальника штабу Оберкомандо.

Одним із переконливих аргументів на користь того, що майор Гассе аж ніяк не великий герцог Гессенський, є його пасивна участь у заходах київських монархістів по врятуванню царської сім'ї. Природно, що якби Гассе був ним, то він би опікувався цією гострою проблемою насамперед, адже йшлося про долю його рідної сестри. Жодного свідчення про якісь дієві кроки майора Гассе у цій справі виявити не вдалося.

Один із російських монархістів, заступник директора департаменту Державної варти Української Держави М. Тальберг свідчив, що за завданням однієї з монархічних організацій він намагався отримати аудієнцію в справі безпеки царської сім'ї у німецького посла в Москві В. Мірбаха. Однак йому вдалося поспілкуватися лише з його секретарем. Переїхавши в Київ, він подав завідувачу політичного відділу штабу окупаційних військ в Україні майору Гассе спеціальну доповідну записку з питання врятування від більшовиків царської родини, але той відповів, що задоволення цього прохання залежить від В. Мірбаха²⁰.

Проте активну діяльність у цьому питанні розгорнув капітан Костянтин фон Альвенслебен. За свідченням члена таємної монархічної організації у Києві генерал-лейтенанта князя О. Долгорукого, на початку липня 1918 р. з ініціативи Альвенслебена на квартирі лідера київських монархістів Ф. Безака відбулося засідання, присвячене врятуванню царської сім'ї. Ф. Безак і О. Долгорукий дали 30 тис. крб. на поїздки трьох пар російських офіцерів з німецькими паспортами до Москви, Котельнича та Єкатеринбурга. Правда, при цьому вони висловили певні сумніви щодо реальності такого задуму, однак капітан Альвенслебен просив їх покласти на німців. Крім того, він попередив, що між 16 і 20 липня будуть поширюватися чутки чи повідомлення про вбивство царя. Проте вірити в них не слід, оскільки вони будуть фальшивими. З огляду на цю інформацію Олена Безак терміново виїхала в Крим і попередила царицю-матір про можливі сумні повідомлення. Така інформація дійсно з'явилася. У Києві відслужили панахиду за загиблим царем, а спростування про його смерть так й не надходило. Окрему панахиду відправлено в церкві гетьманського палацу. Присутні звернули увагу на щирі сльози капітана Альвенслебена. Якийсь час він уникав зустрічі з О. Долгоруковим, а згодом визнав, що німецький план врятування царської сім'ї зірвався²¹.

Для з'ясування питання, чи справді служив великий герцог Гессенський в штабі Оберкомандо у Києві, надзвичайно важливі свідчення іншого російського монархіста, людини безмежно від-

даної цареві – корнета С. Маркова. Цей молодий (23 роки) офіцер за завданням фрейліни цариці А. Вирубової навесні 1918 р. здійснив поїздку до Тобольська, де утримувалися члени царської родини. У липні-серпні він намагався з'ясувати долю царської сім'ї у німецькому генеральному консульстві у Петрограді. 6 серпня дипломатичними каналами С. Марков надіслав листа великому герцогу Ернсту-Людвігу в Дармштадт. Він описував свою подорож у Тобольськ, становище царської сім'ї, вмовляв «врятувати Їх», вважаючи єдиним способом – вивезення німцями членів царської родини в одну з нейтральних країн або окупований німцями Крим.

Уже перебуваючи у Києві, С. Марков отримав 9 вересня 1918 р. телеграму німецькою мовою з дармштадської резиденції герцога: «Пан Магнер з Москви вийде з Вами на зв'язок. Ернст Людвіг В. герцог Гессенський»²². Отже, цілком очевидно, що влітку і восени цього року великий герцог перебував у Німеччині і аж ніяк не в Києві. У цей же час він вживав енергійних заходів до врятування сім'ї сестри. Зокрема, звернувся в радянське посольство в Берліні з обіцянками відвернути можливий наступ німецьких військ на Москву, а також анулювати контрибуцію, накладену на Радянську Росію за Брестським мирним договором, в обмін на відправлення царської сім'ї в Німеччину. Відомо також, що герцог листом повідомив іншу сестру маркізу Мілфорд-Хевен, що Олександра Федорівна жива.

С. Марков у січні 1919 р. відвідав великого герцога у Дармштадті. З'ясувалося, що останні відомості про те, що російська цариця жива він отримав ще у жовтні 1918 р. перед революцією у Німеччині. Помер Е.-Л. Гессенський у 1937 р.

Що ж до майора Гассе, то це цілком реальний кадровий військовий розвідник. Керівник австрійської спецслужби полковник М. Ронге у мемуарах «Розвідка і контрозвідка» писав, що на початку війни німцями до Відня був відряджений штабс-капітан Гассе, який згодом був відряджений у розвідувальний відділ штабу головного німецького командування. Австрійці в свою чергу відрядили в Берлін у відділ III -б штабс-капітана фон Фляйшмана, який у 1918 р. став представником австрійського генштабу при німецькому командуванні. Обоє розвідників доля звела вже в чині майорів у Києві²³.

Наявні й документальні підтвердження того, що після переїзду на постійне проживання в Берлін П. Скоропадський активно спілкувався з колишніми військовими із штабу Оберкомандо. За інформацією посольства УНР у Німеччині –

це «Альвенслебен та майор Гассе, колишній начальник німецької контрозвідки в Києві»²⁴.

Отже, поширене останнім часом російськими істориками твердження про те, що начальник розвідувального відділу штабу командування окупаційних німецьких військ в Україні майор Гассе і великий герцог Ернст-Людвіг Гессенський одна й та ж особа є тривіальною реанімацією старого міфу, який коріннями сягає німецько-австрійської окупації українських земель у 1918 р. На наш погляд, це стало можливим у контексті посиленої уваги в Росії до постаті останнього імператора, долі царської родини та монархічного руху.

¹ Кожинов В. Россия. Век XX. – Кн. 1 (1901–1939). – Ч. 1 – М., 2002. – С. 92; <http://Kozhinov.voskres.ru/cher-sot/3.html>.

² Див. Родина. – 2007. – № 7. – С. 82.

³ http://www.rusk.ru/monitoring_smi/2008/12/22/kavaler-gard_imperatricy/

⁴ Думова Н. Г. Кадетская контрреволюция и её разгром (октябрь 1917 – 1920). – М., 1982. – С. 117.

⁵ Панакин Г. Українська Народна Громада і Павло Скоропадський навесні 1918 р. // Наукові записки ІІІІЕНД. – 2008. – Вип. 39. – С. 135.

⁶ Вернадский В. Дневники 1917–1921 гг. – К., 1994. – С. 106.

⁷ Там само. – С. 108.

⁸ Скоропадський П. Спогади. – К.; Філадельфія, 1995. – С. 140

⁹ Там само. – С. 141.

¹⁰ Пученков А. Переворот в цирке. Страстная неделя Павла Скоропадского // Родина. – 2007. – № 7. – С. 82.

¹¹ Скоропадський П. Спогади... – С. 148, 171.

¹² Там само. – С. 147.

¹³ Газетные старости. – 1908. – 22 марта.

¹⁴ Донцов Д. Рік 1918. Київ. – К., 2002. – С. 45, 65.

¹⁵ Вернадский В. Дневники... – С. 110.

¹⁶ Окупація України 1918 року: історичний контекст – стан дослідження, економічні та соціальні наслідки. (Матеріали міжнародної наукової конференції). Упорядники Вольфрам Дорнік, Стефан Карнер; переклад з нім. мови Миколи Кушніра. – Чернівці, 2009. – С. 111.

¹⁷ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). – М., 1936; Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. – К., 1938; Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. – М., 1942.

¹⁸ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов)... – С. 136.

¹⁹ Там само. – С. 137–138.

²⁰ Российский архив. Том VIII. – Париж, 1920–1922. – С. 296–297.

²¹ http://www.rusk.ru/monitoring_smi/2008/12/22/kavaler-gard_imperatricy/

²² Предварительное следствие 1919–1922 гг. – М., 1998. – С. 312–316.

²³ http://militera.lib.ru/other/ronge_m/11.html.

²⁴ Осташко Т. Українські монархічні сили в еміграції на початку 20-х років (за даними дипломатичної служби УНР) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – К., 2008. – Вип. 9. – С. 132.